

Россия Федерациязының чырыдышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге килдизи
Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге организациязы
«Чадаананың ийи дугаар ортумак ниити билиг өөредилге чери»

Шитпирлээни:
МК удуртукчузу:

Салчак Н.В. /Салчак Н.В./

Протокол № 01
« 16 » 08 2023 чыл

Чөпшээрешкени:
Өөредилге талазы-биле
директорнуң оралакчызы:
Ооржак А. К. /Ооржак А. К./

« 31 » 08 2023 чыл

Балыткааны:
Школаның директору:
МБОУ
«СОШ № 2
ЧООА № 2
Монгуш А.Д. /Монгуш А.Д./
Дугаары № 01
« 31 » 08 2023 чыл

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Эртемнин ады: «ТЫВА ЧОГААЛ»
ҮНДЕЗИН ДЕННЕЛ
6 КЛАСС

Тургузукчулары:

Куулар Чодураа Сергеевна,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы,
I категория.
Деге Борбаанай Ондаровна,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы,
I категория.

Чадана хоорай,
2023-2024 өөредилге чылы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Ажылчын программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного 4 образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деннеп;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медегерлиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;

- номчуллага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Өөредилге планында төрөөн чогаал эртемниң туружу:

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-тиң өөредилге черлеринге ӨФКС ёзугаар төрөөн чогаал неделяда 2 шак азы чылда 68 шакка өөредир кылдыр киирген.

6-гы класстың төрөөн чогаал эртемниң утказы болгаш тургузуу

Эге класстарга чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин 6 класстарга улам ханыладып, сайзырадып, чаа өөредилге номунда литература теориязынга хамаарыштыр берген билиглерни шиңгээдир. Чогаал теориязын өөрениринге чаа немелделер 6 класстың өөредилге номнарында элээн делгем кирген. Чижээлээрге, аас чогаал теориязынга хамаарыштыр алыр болза, “тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени”, “ыр, кожамык дугайында болгаш алгыш-йөрээлдер дугайында билиг”, эрте-бурунгу үеден бээр туруп келген хам алгыштары, алгыш-йөрээлдер, макталдар, чалбарыглар оларның шажынчы хевирлери дээш о.ө.темалар мооң мурнунда өөредип турганындан ханы.

Өөредилге номнарының төнчүзүнде авторлар дугайында немелде кыска тайылбырлар, аас чогаалы болгаш литература теориязындан допчу билиглер кииргени – чаа чүүл болуп турар. Профугланышкынныг ажылдарже кичээнгейни угландырган. Тайылбыр словарьлар, немелде литература-биле ажылдар, интернет четкизин ажыглап өөренири, өске эртемнер-биле харылзаалыг ажылдар онаалгалар метапредметтиг түннелдерни чедип алырын магадылап турар.

6-гы класска чогаал сайгарылгазын *тематиктиг принципке* даянып ажылдаарын сүмелеп турар. Чогаал сайгарылгазын төөгүлүг барымдаалар-биле чергелештир сайгарар, тодаргай чижектерге даянып, чогаалдың тыштып, сайзырап келгенин социал-төөгүлүг, культурлуг байдалдар-биле харылзаалыын чайгаар тудуш кылдыр көөрү – *төөгү принципиниң* чогаалды шинчилеп сайгарарының негелдези.

Чогаал «жанры» болгаш аймактар деп билиглер-биле таныжылга уламчылаар. Сөзүглелди медреселдii-биле, шын, ыткыр болгаш караа-биле дүргөн номчуп өөрениринче, ылаңгыя номчаан чогаалдың үзүндүзүн азы кезектеринде кандыг бодал кирип турарын, ук бодалдың чугулазын, ооң чогаалга кандыг салдырлыын илередиринче базымны кылып, чогаалды сайгарылгалыг, шүгүмчүлелдиг номчуп өөрениринге белеткел ажылын колдадыр. Сөстүң уран чүүлү болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери чаңгыс ай үзел-бодалдыг болгаш сорулгалыг дээрзин уругларга билиндирер, чижектер-биле бадыткаар.

Чогаал сайгарылгазының үезинде өске эртемнер-биле харылзааларга даяныры, литература-критиктиг статьялар-биле ажыл, интернет болгаш өске-даа медээлер чыып

алыр аргаларны кириштирери өөреникчинин чогаал эртемин өөренигинин бот-тускайлаң түңнелдерин үндүрер. Уругларнын билдинмес айтырыгларга харыныны боттары дилеп тывар, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга даяныр схема-план тургузуп, интернеттен азы өске-даа тыпкан факт-материалдар-биле ажылдаарын чедип алыры – өөредиринин кол негелдези бооп турар..

6-гы класстың өөреникчилеринин төрөөн чогаал эртеминде шиңгээдип алыр ужурлуг түңнелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчинин үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөрениринин чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдиди-биле угаап билиринче, хөй чоннарнын аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижинин ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемнин спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнин теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөрениринин бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырынын аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Өөредилге-методиктиг хандырылгазы

1. Тыва Республиканың өөредилге, эртем яамызынын болгаш Национал школа хөгжүдөр институттуң сүмелээни тыва чогаалга өөредилге программасы. Авторлары: Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012.
2. Өөредилге ному. Л.Х. Ооржак, М.А. Кужугет, Е.Т. Чамзырын, Н.Ш. Куулар, А.С. Шаалы. Төрөөн чогаал. 6 класс. Кызыл, 2014.
3. Янзы-бүрү словарьлар.
4. Тыва чогаалчыларнын чыындылары болгаш өске-даа сөзүглелдери.
5. Башкынын тургускан тестилери

Немелде литература

1. Б.К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл: ТывНЧ, 2010.
2. А.К. Ойдан-оол, С.К.Тадар-оол. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. – Кызыл, ТывНУЧ, 2004.

3. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, ТывН/Ч, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан). - Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, Абакан: ООО «ИПП «Журналист», 2012.

Словарьлар:

1. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
2. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
4. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.

Календарь-тематиктиг планнаашкын

№	Хүнү		Кичээлдин темазы	Бажыңга онаалга
	план	факт		
1.	05.09		Литература – сөстүң уран чүүлү	Чогаал дугайында мерген сөстөр, цитаталар тып келир.
2.	07.09		С. Сарыг-оол «Күс».	Шүлүктү доктаадыр.
3.	12.09		Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. “Ай, Хүн”, “Чеди-Хаан”, “Үгер канчап дээрже үне бергенил?” “Кижин канчап эң-не күштүг амытан болганыл?” “Күскениң чылга киргени”	“Тыва улустуң тоолчургу болгаш төөгү чугааларын чыып бижирин болгаш шинчилээринин ажилдары” номчуур, конспектилээр.
4.	14.09		“Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа”	Чогаалга чүүлдештир чурук чуруур, ону камгалаар.
5.	19.09		“Теве-Адар”. “Хайыракан”	Төрээн черинде черлер аттарының дугайында медээ кылыр. Чылдың 12 аттарын дес-дараалаан чурум нзугаар шээжилээр.
6.	21.09		“Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа”	«Амыр-Санаа» деп чогаалдан гиперболаның чижектерин тывар.
7.	26.09		“Кыры сөөгү”	Сөөктер аттары кирген үлегер домактар, тывызыктар тып бижиир.
8.	28.09		Хөөмейлээр Бүдүкпен”	Бүдүкпенниң омур-хевири. Кожуун, сумуларда хөөмейжилер. Мал-маганның ыдыктыг сөөктеринин дугайында медээ кылыр.
9.	03.10		«Тыва улустуң төөгүлүг болгаш тоолчургу чугаалары»	Тоолчургу чугааларга чурук чуруур.
10.	05.10		Класстан дашкаар номчулга «Тыва улустуң мифтери»	Номну төндүр сонуургап номчуур.
11.	10.10		Тыва улустуң ырлары. Төрээн чер дугайында ырылар.	Ырларны шилилге-биле ырлап өөренир.
12.	12.10		Хосталга дугайында ырылар.	Шилилге-биле бир ыры сөзү доктаадыр.
13.	17.10		Практиктиг кичээл. Тыва улустуң ырылары	Тыва улустуң ырыларының аялгаларын дыңнап өөренир
14.	19.10		Ыр, кожамык дугайында билиг.	Тыва хөгжүм ансамбльдары дугайында медээ кылыр. Улуг улустан кожамык

				чыыр.
15.	24.10		Алгыш-йөрээлдер	Алгыш-йөрээлдерден бижиир, чогаадыр.
16.	26.10		Макталдар болгаш чалбарыглар	Макталдар, чалбарыглар доктаадыр.
17.	07.11		Хам алгыштары	Тываның улустуң чогаалчызы, эртемден М.Б. Кенин-Лопсан дугайында медээ чыыр.
18.	09.11		Хыналда ажил «Улустуң аас чогаалы – эгээртинмес байлак»	Тоолдарның, тоолчургу чугааларның, ырларның сөзүглелдерин шээжилеп,, ырлап өөренири.
19.	14.11		Тыва улустуң аас чогаалынга ниити катаптаашкын.	Ниити катаптаашкын
20.	15.11		Авторлуг тоолдар С. Сарыг-оол “Агар-Сандан ыяш”	Ховар ажыглаттынып турар сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының утказын билип ап, тайылбырлаар.
21.	21.11		Гипербола болгаш литота дугайында билиг	Чогаалчыларның гиперболаны, литотаны ажыглап турарының чижектери.
22.	23.11		С.Козлова “Аъттыг-шеригжи кыс”	Эки-турачы кыстар, Вера Байлак дугайында дыңнадыглар кылыр. Чогаалга хамаарыштыр чурук чуруур азы кыска чогаадыг бижиир. Сөстөрнүң утказын тайылбырлап бижиир.
23.	28.11		М.Сундуй “Эки турачы аъттыг эскадрон”	Тыва эки-турачылар дугайында медээ чыыр.
24.	30.11		К-Э.Кудажы “Маргылдаа”	Басняның утказынга чүүлдеш үлегер домактардан тып бижиир
25.	05.12		С.Сүрүн-оол «Аът биле оор»	“Оорнуң оруу муңгаш“ деп чогаадыг бижиир.
26.	07.12		Иван Крылов “Шиижек биле Көге-буга” Басня дугайында билиг.	Орус болга өске-даа чоннарның баснязын тып номчуур, утказын таныштырар. Чогаал теориязын конспектилээр
27.	12.12		ЧС. Чогаадыг «Басняның маадырлары бистин аравыста».	Шилилге-биле бир басняга чурук чуруур.
28.	14.12		С.Тока“Мерген”,“Тас-Баштыг”	«Мерген» деп эгеден үзүндүнү шээжилээр.

				«Тас-Баштыгның омур-хевири» деп кыска чогаадыгны чогаал сөзүглелеинге даянып бижиир.
29.	19.12		С.Тока «База кыш»	Эгеге таарыштыр чурук чуруур, ону камгалаар.
30.	21.12		С.Тока «Шаагай»	Эгеге пландан тургузар.
31.	26.12		ЧС. Чогаадыг “Мээң авам”	Ава дугайында үлегер домактар чыып бижиир
32.	28.12		Класстан дашкаар номчулга. Д.Дефо «Робинзон Крузонун ужуралдары»	Немелде номчулгага номнар тывар.
33.	09.01		С.Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык» Сайгарылгалыг номчулга	Күскү бойдушту чураан метафораларны ушта бижиир, чогаалга ужурдузазын тайылбырлаар.
34.	11.01		С.Сарыг-оол«Ол-ла Маскажык» Омур-хевирлер сайгарылгазы	“Маскажыктын салымчолу” деп кыска чогаадыг бижиир..
35.	16.01		Чечен чогаалдың маадырының дугайында билиг.	Номчаан чогаалдарында ниити катаптаашкын
36.	18.01		Чогаадыг “Кижини өзер – кидис шөйлүр”	Мөзү-шынар темазында үлегер домактар бижиир
37.	23.01		О.Сувакпит «Буянын сергези»	«Буян келир үеде» деп чогаалыга түңнел кезекти чогаадыр.
38.	25.01		М.Дуюнгар «Хлеб»	“Мен Байыр болган болзумза...” улаштыр бижиир.
39.	30.01		Ажык чугаа «Тараа-амыдыралдың үнер дөзү»	Хлебти кылырының технологиязын бижиир
40.	01.02		Ш.Суван «Кижини-Бүрүс» Сайгарылгалыг номчулга	Кижини-бүрүс дугайында эртемде медээлер чыыр.
41.	06.02		Ш.Суван «Кижини-Бүрүс» Омур-хевирлер сайгарылгазы	Чогаалдың сюжедин эдerti чурук чуруур, камгалаар. Цитаталыг план тургузар.
42.	08.02		Ш.Суван «Кижини-Бүрүс» Уран-чеченинин сайгарылгазы	“Мен Кижини-Бүрүске ужурашкан болзумза, мынча дээр ийик мен...” деп темалыг кыска чогаадыг бижиир.
43.	13.02		Класстан дашкаар номчулга Б.Хөвөңмей «Марска чедер частым»	Орус болгаш делегей литературазындан чогаалдар номчуур.
44.	15.02		Х.Ойдан-оол «Эзир» Сайгарылгалыг номчулга	“Бир-ле катап Чыргакы хем эриинге” деп эдertiг-чугаа чогаадыр, ону чугаалаар.
45.	20.02		Х.Ойдан-оол «Эзир» Омур-	“Даг көрбейн эдээн

			хевирлер сайгарылгазы	азынмас” деп үлегер домактың утказын чогаалга хамаарыштыр тайылбырлаар.
46.	22.02		Х.Ойдан-оол «Эзир» Дылының уран-чеченин сайгарар	“Егерь кижиниң бир хүн ажылы” деп темага төлевилел тургузар.
47.	27.02		Х.Ойдан-оол «Эзир». Түңнел кичээл	Эзирниң мурнундан “Төтчеглекчиниң дузаанга” деп кыска чогаадыг бижиир.
48.	29.02		ЧС. Шинчилел ажылы “Бойдус камгалалы”	“Эзир болгаш Чазыйбан” деп темага мультфильм (КОМИКС) үндүреринге таарыштыр чуруктар чуруур.
49.	05.03		Ш.Суван «Азыранды»	“Азыранды бистиң аравыста”деп темага чогаадыг бижиир.
50.	07.03		ЧС. Кичээл-чурулга «Ыт — кижиниң өңнүү”	Ниити катаптаашкын
51.	12.03		Хыналда ажыл. Х.Ойдан-оол «Эзир» », Ш.Суван «Азыранды» деп темаларга	Аянның номчулга кичээлинге белеткенир.
52.	14.03		Аянның номчулга кичээли	Аянның номчулганың аргаларын катаптаар
53.	26.03		Улуг чурукчунуң уран тоолдары («Эр чол», ар113»)	Леонардо да Винчи дугайында медээни интернеттен тывар, эштеринге чугаалап бээр.
54.	28.03		М.Кенин-Лопсан «Авамның өө»	Шүлүктү шээжилээр
55.	02.04		М.Доржу «Экии, Тыва»	Төрээн чер, өскөн суур дугайындачогаадыг- чурумалдан бижиир.
56.	04.04		А.Даржай «Өгге йөрээл»	Тыва өгнүң тургузуун, өг иштининг эдилелдерин бижиир. Өгге тураскааткан өске чогаалдарны тып номчуур.
57.	09.04		Уран номчулга М.Доржу «Экии, Тывам!»	Тыва дугайында солун чүүлдерни солуннардан, номнардан тывар.
58.	11.04		С.Молдурга «Амытаннар чылы»	Чыл бүрүзүн үлежип ап, шээжи-биле аянның номчулгага белеткенир.
59.	16.04		Проза болгаш шүлүк чогаалдарының ылгавырлыг талалары.	Ава, төрээн чер, найырал, эш-өөр дугайында шүлүктен чогаадыр.
60.	18.04		В.Көк-оол «Чаргы»	Бөлүктерге шиини мультфильм хевирлиг (КОМИКС) кылдыр чуруур, өске-даа

				ажылдар хевирин көөр.
61.	23.04		В.Көк-оол «Чаргы»	“Кижиге – угаанныг амытан” деп чогаадыгны бижиир.
62.	25.04		Е.Танова «Илбилиг согун». Эрткен үеже аян-чоруктуң чылдагааны.	Чогаалдаң кол бодал илереткен домактарны ушта бижиир.
63.	30.04		Е.Танова «Илбилиг согун». Шаандагы болгаш амгы үениң уругларының омур-хевир.	Шииниң дылының онзагайын сайгарар.
64.	07.05		Е.Танова «Илбилиг согун». Шииниң бижиттингениниң онзагайы, кижизидикчи умур-утказы.	Автор маадырларны канчаар көргүскенил, чижектер-биле бадыткап ушта бижиир. “Шииден сонургаан көргүзүүм” деп шилигелгелиг аас чугаа, план тургузары.
65.	14.05		Тест-биле ажыл.	«Мээң сонургаан чогаалым» деп темага ажык чугаага белеткенир.
66.	16.05		ЧС «Мээң эң сонургаан чогаалым».	Чайгы үеде номчуур номнар шилиир.
67.	21.05		Кичээл - аас журналы. «Экии, чаа чогаалдар».	Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларын катаптаар
68.	23.05		Түңгөл кичээл	Чайгы онаалгалар